

L'elaboració del dret i el règim senyorial en el regnat de Jaume I*

Paul FREEDMAN
Universitat de Yale

En el volum de la *Història agrària dels Països Catalans* dedicat a l'edat mitjana, Ferran Garcia-Oliver titula la seva visió sobre el període 1200-1350 senzillament com «L'expansió».¹ El creixement demogràfic junt amb la conquesta militar van estimular la fam de terres, i l'assentament de noves poblacions és la demostració dramàtica del model de creixement de la societat rural. Com breument adverteix Garcia-Oliver:

Tots els materials documentals convergeixen en una sola direcció: el creixement, és a dir, l'amplificació dels camps, les rompudes, la implantació de pobles nous, o bé la reorganització de l'hàbitat rural en funció del feudalisme dominant, acabat d'importar als territoris arrabassats a l'islam.²

L'expansió és més evident en les conquestes de Mallorca i de València, les proeses que van fer Jaume I mereixedor del sobrenom «el Conqueridor». El seu regnat també va ser el de l'expansió pel que fa a la consolidació de conquestes anteriors al territori que seria anomenat la Catalunya Nova, les ciutats de Lleida i Tortosa i els seus *hinterlands*. No tan sols va ser un procés d'expansió de la terra conreada, sinó també de millora dels guanys que proporcionava partint de la desorganització inicial, de les disputes, dels traspessos de propietat i del nivell variable de les tècniques agrícoles com a resultat de la transició de la dominació islàmica cap a la cristiana.³ També es va produir una intensificació de l'agricultura més enllà de les velles i noves fronteres alhora que les tinences van esdevenir cada vegada més complexes i els seus ingressos es distribuïen entre nous tipus de propietaris i d'arrendataris. El desenvolupament dels subestabliments (emfiteusi) i la seva institucionalització legal van afavorir una manera d'explotar la terra més flexible i profitosa. La difusió de la tinença emfiteuticà és una prova dels considerables beneficis que des de llavors es podien obtenir de l'agricultura i oferia uns ingressos una mica diferents dels que provenien de l'anterior règim senyorial més extensiu d'ex-

* Agraïeix a Rosa Lluch Bramon la traducció al català d'aquest article i les seves profitoses indicacions i esmenes.

1. Ferran GARCIA-OLIVER, «L'expansió», a Josep M. SALRACH (coord.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. 2, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 2004, p. 91-118.

2. Ferran GARCIA-OLIVER, «L'expansió», a Josep M. SALRACH (coord.), *Història agrària...*, p. 92.

3. Per al primer període de conquesta i consolidació, vegeu Antoni VIRGILI, *Ad detrimentum Yspanie: La conquesta de Turtùša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València, Universitat de València, 2001; Antoni VIRGILI, «Conqueridors i colons a la frontera: Tortosa, 1148-1212», *Recerques*, núm. 43 (2001), p. 47-76; Thomas BARTON, *Conquest and Consolidation: Authority and Territoriality in New Catalonia, 1000-1300*, tesi doctoral, Universitat de Yale, 2006.

plotació agrícola directa.⁴ Els canvis en l'estructura de la família pagesa cap a una herència impartible (l'hereu) també comportaven un sistema agrari menys dispers i, per això, més intensiu i estable.⁵ Una mostra del ràpid desenvolupament de la població, com a conseqüència de la productivitat agrícola, és la proliferació de cartes de poblament que donaven drets als nous assentaments, però també, en certa manera, aquelles de la Catalunya Vella que, a finals del segle XII i al XIII, volien oferir contraincentius a la migració cap a les noves comunitats, més favorables, constituïdes a la Catalunya Nova o a València.⁶

Tanmateix el regnat de Jaume I no va ser el primer ni el punt d'arrencada de l'expansió agrària. Venia després de segles de creixement de població i de progrés agrari. Si bé el ritme de la conquesta cristiana no era regular (les fronteres van ser més o menys estables durant el segle XI i després, durant gairebé cent anys, des de 1150, altra vegada), el desenvolupament de la societat rural i la consegüent creixença de ciutats només es va interrompre de tant en tant. Pierre Bonnassie va acabar el seu monumental estudi sobre la societat catalana dels segles X i XI amb un capítol titulat «Vers la grande expansion».⁷ Tot i que Bonnassie hi tractava el creixement comercial i urbà, les seves conclusions mostren el grau en què els canvis són el resultat de la transformació del camp. El segle XII, a més a més de la conquesta de la Catalunya Nova, va ser testimoni del ràpid creixement de la ciutat de Barcelona, que va anar acompanyat i estimulat pel desenvolupament del seu *territorium* des de grans dominis senyorials cap a unes terres treballades més intensivament per una elit pagesa.⁸

El segle XI també pot ser vist com un estadi d'un tipus diferent d'expansió de llarga durada, la clau de l'època de la senyorialització. L'explotació d'una pagesia abans independent va canalitzar el treball rural cap a unes formes de treball més profitoses i (des del punt de vista de les classes dominants) productives. Georges Duby sostenia que la imposició d'una dominació aristocràtica més violenta i efectiva sobre la pagesia, en general per a Europa, no va produir una violència anàrquica sinó, més aviat, un sistema feudal de producció relativament eficient. La violència senyorial era perfectament compatible amb l'expansió econòmica.⁹ Tal com han afirmat Pierre Bonnassie i Josep Maria Salrach, la feudalització del camp català durant el període en què el govern dels comtes de Barcelona

4. Sobre l'emfiteusi, vegeu Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2003, p. 615-728; Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «La recepción del derecho feudal común en Cataluña, 1211-1320. La alienación del feudo sin el consentimiento del señor», *Glossae*, núm. 4 (1992), p. 102-125; Mercè AVENTÍN PUIG, *La societat rural a Catalunya en temps feudals: Vallès Oriental, segles XIII-XVI*, Barcelona, Columna Assaig, 1996, p. 106-128.

5. Mercè AVENTÍN PUIG, «Família i unitat d'explotació», a Josep M. SALRACH (coord.), *Història agrària...*, p. 467-499; Lluís TO FIGUERAS, *Família i hereu a la Catalunya Nord-Oriental (segles X-XII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

6. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I i II, Madrid, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Jerónimo Zurita, Escuela de Estudios Medievales, 1969 i 1983, p. 135-183.

7. Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle: croissance et mutations d'une société*, vol. 2, Tolosa de Llenguadoc, Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, 1976, p. 831-871 (traducció catalana: *Catalunya mil anys enrera*, Barcelona, Edicions 62, 1979-1981, 2 v.).

8. José Enrique RUIZ-DOMÉNEC, «The Urban Origins of Barcelona: Agricultural Revolution or Commercial Development?», *Speculum*, núm. 52 (1977), p. 265-286; Stephen BENSCH, *Barcelona and its Rulers, 1096-1291*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995 (traducció catalana: *Barcelona i els seus dirigents: 1096-1291*, Barcelona, Proa, 2000); Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*

9. Georges DUBY, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, École Pratique des Hautes Études, 1953, i defensat més enèrgicament a Georges DUBY, *Guerriers et paysans: Essai sur la première croissance économique de l'Europe*, París, Gallimard, 1973.

era dèbil (1020-1060) va permetre una explotació més eficient de la pagesia, sotmesa des de llavors amb més fermesa.¹⁰

Fora del cercle més restringit dels optimistes del lliure mercat, és àmpliament reconegut que l'expansió econòmica no necessàriament incrementa les oportunitats per a la majoria de la població per tal de guanyar i mantenir la riquesa, sinó que, sovint, més aviat és una conseqüència i el reforçament de la capacitat d'una elit per extreure més treball i béns de les categories més baixes de la societat i per imposar-los tasques per al seu propi benefici. Els historiadors angloparlants tendeixen a emfatitzar l'acció pagesa i s'inclinen per una valoració més alta dels nivells de vida dels pagesos que abans. Sota la influència de James Scott, que va estudiar les formes quotidianes de la resistència pagesa envers l'explotació política i econòmica, els historiadors no tan sols s'interessen per les rebel·lions populars, sinó també per la capacitat dels pagesos per a controlar i limitar, a la llarga, la submissió que els interessos dels senyors els han imposat. Això comporta un útil correctiu a la tendència d'emfatitzar l'explotació senyorial a fi de presentar els pagesos com si fossin uns agents indefensos o com les peces d'un mecanisme de control senyorial de funcionament suau.¹¹ Tanmateix crec que les escoles historiogràfiques de diversos països i llengües coincidim que la societat medieval i la seva expansió, tant abans com després de l'època de Jaume I, es van construir sobre la base d'explotacions extraeconòmiques. La valoració de l'historiador econòmic i teòric del marxisme Maurice Dobb continua essent àmpliament acceptada: els mètodes de coacció, més enllà de forces econòmiques impersonals, són els que van permetre a una classe terratinent dominant aprofitar-se de la feina dels petits productors, els seus tinentes.¹²

Si diversos segles de la història rural catalana poden ser descrits sota la rúbrica general d'«expansió», què és original en el regnat de Jaume el Conqueridor? En concret, quina és la relació entre aquest determinat període d'expansió i el procés de feudalització (és a dir, l'establiment de la societat feudal), que se suposa que era anterior? En identificar l'ascens d'una elit militar cap a una posició dominant en l'ordre polític-social, els historiadors han considerat diversos fenòmens de la Catalunya dels segles XI i XII: el ritme ràpid de construcció de castells, la definició dels territoris controlats pels castells, un increment en la violència contra la pagesia i la reconstrucció de l'autoritat comtal a base de contractes privats (feudals) com ara les *convenientiae*.¹³ Tota aquesta feudalització és vista com un *procés*, com una successió dinàmica de forces socials, visible en la proliferació de guerres privades

10. Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu...*, p. 575-610 i 735-829; Pierre BONNASSIE, «Sur la formation du féodalisme catalan et sa première expansion (jusqu'à 1150 environ)», a Jaume PORTELLA (ed.), *La formació i expansió del feudalisme català: actes del col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, i Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985-1986, coll. «Estudi General», núm. 5-6, p. 7-21; Josep M. SALRACH, «La senyoria», a Josep M. SALRACH (coord.), *Història agrària...*, p. 541-574.; Josep M. SALRACH, «Orígens i transformacions de la senyoria a Catalunya (segles IX-XIII)», *Revista d'Història Medieval*, núm. 8 (1997), p. 25-55.

11. He tractat aquesta visió respecte a la de Georges Duby a Paul FREEDMAN, «Georges Duby and the Medieval Peasantry», *The Medieval History Journal*, núm. 4 (2001), p. 259-271.

12. Tal com sosté Phillipp R. SCHOFIELD, «Lordship and the Peasant Economy, c. 1250-c. 1400: Robert Kyng and the Abbot of Bury St. Edmunds», a Christopher DYER i Chris WICKHAM (ed.), *Rodney Hilton's Middle Ages: An Exploration of Historical Themes*, Oxford, Oxford University Press, 2007, p. 53-54.

13. Josep M. SALRACH, *El procés de feudalització, segles II-XII*, vol. 2 de Pierre VILAR (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1987; Josep M. SALRACH, «Orígens i transformacions de la senyoria a Catalunya (segles IX-XIII)», *Revista d'Història Medieval*, núm. 8; Flocel SABATÉ, *La feudalización de la sociedad catalana*, Granada, Universidad de Granada, 2007; Adam KOSTO, *Making Agreements in Medieval Catalonia: Power, Order, and the Written Word, 1000-1200*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

relacionades amb l'eclipsi de l'autoritat pública i l'opressió de la pagesia, les *querimoniae* i *clamores* de la qual donen fe del seu patiment.¹⁴

Pot haver-hi discrepàncies sobre si aquest procés es percep més agudament durant el segle XI (com creia Bonnassie) o si, de fet, es tracta d'un desplegament de forces socials llarg i continuat, en marxa abans de l'any 1000 i que es continua desenvolupant després del segle XI. Gaspar Feliu ha aportat raons per tal de creure que el sotmetiment de la pagesia catalana és anterior a l'increment del poder aristocràtic del segle XI, de manera que la seva recerca qüestiona el calendari i, fins i tot, la naturalesa de la suposada implantació del feudalisme.¹⁵ Feliu també ha demostrat que el ritme del desenvolupament de la feudalització es manté durant i després del segle XIII.¹⁶ Flocel Sabaté ofereix una visió dinàmica de la feudalització, en la qual el segle XII no solament és el resultat de la consolidació, sinó que és crucial en l'elaboració del poder senyorial en relació amb el central (comtal-reial).¹⁷ Tanmateix el consens es troba en considerar que un cop s'arriba al segle XIII, sobretot al regnat de Jaume I, el procés ha assolit la seva conclusió. La veritable història de la formació i consolidació del feudalisme pertany als segles XI i XII i està vinculada a l'augment de la senyoria banal. A partir del segle XIII, allò que podem anomenar «feudalisme» més que no pas «feudalització» esdevé l'objecte de l'anàlisi, ara un *sistema* més que no pas un *procés*. La comprensió del feudalisme com un mecanisme de pressions compensatòries, de tensions i d'estratègies de manipulació o d'evasió s'ha aplicat especialment al període baixmedieval de la crisi agrària, sobretot en l'anàlisi de Guy Bois sobre Normandia (i com a model seguit arreu).¹⁸ També és una característica dels debats anglesos sobre l'impacte de la pesta negra i la disminució de la tinença servil després de la rebel·lió dels pagesos anglesos de 1381.¹⁹ El pacient, detallat i revelador estudi de Mercè Aventín sobre el feudalisme al Vallès comença al segle XIII i s'allarga fins al segle XVI. Aventín recalca la continuïtat del sistema feudal al llarg d'aquests segles i minimitza la transcendència d'esdeveniments d'aquest període com ara la pesta negra o la guerra remença.²⁰ Durant aquest període, el sistema feudal funcionava de manera prou consistent per a sobreviure a les crisis exteriors i superar-les, fins i tot la pesta negra de 1348 i les guerres remences de finals del segle XV.

14. Per a les queixes dels pagesos, vegeu Thomas N. BISSON, *Tormented Voices: Power, Crisis, and Humanity in Rural Catalonia 1140-1200*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998 (traducció catalana: *Veus turmentades: Poder, crisi i humanitat a la Catalunya rural, 1140-1200*, Barcelona, Curial, 2003); Josep M. SALRACH, «Agressions senyoriales i resistències pageses en el procés de feudalització», a *Revoltes populars contra el poder de l'Estat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992, p. 11-29; Pere BENITO I MONCLÚS, «Els "Clamores" de Sant Cugat contra el fill del Gran Senescal i altres episodis de terrorisme nobiliari (1161-1162)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/2 (2000), p. 851-884; VÍCTOR FARÍAS ZURITA, «Una querimonia desconeguda procedent de l'antic arxiu de Sant Cugat del Vallès (ca. 1160-1162)», *Gausac*, vol. 3, núm. 5 (1994), p. 99-104; BLANCA GARÍ, «Las *querimoniae* feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)», *Medievalia*, núm. 5 (1985), p. 7-49.

15. Gaspar FELIU, «La pagesia catalana abans de la feudalització», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26/1 (1996), p. 19-40; Gaspar FELIU, «Aspectes de la formació del feudalisme a Catalunya», *Recerques*, núm. 41 (2000), p. 177-202; Gaspar FELIU, «Els antecedents de la remença i els mals usos», *Quaderns de la Selva*, núm. 13 (2001), p. 209-228.

16. Gaspar FELIU, «Feudalisme: llibertat i servitud», a *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, Universitat de València, 2003, p. 45-70.

17. Flocel SABATÉ, *La feudalización...*, p. 155-170.

18. Guy BOIS, *The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300-1550*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

19. Rodney H. HILTON, *Class Conflict and the Crisis of Feudalism: Essays in Medieval Social History*, Londres, Hambleton Press, 1985; John HATCHER, «England in the Aftermath of the Black Death», *Past & Present*, núm. 90 (1981), p. 3-39; Christopher DYER, «The Social and Economic Background to the Rural Revolt of 1381», a Rodney H. HILTON i T. H. ASTON (ed.), *The English Rising*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 9-42.

20. Mercè AVENTÍN PUIG, *La societat rural...*

Jo no estic especialment preocupat per si termes com ara «feudalització» o «feudalisme» són, o no, útils per a les explicacions generals de l'evolució de la societat medieval europea o específicament de la catalana. Són útils per a la història agrària: per tal de descriure de manera resumida l'acompliment i el funcionament de la societat aristocràtica i, més endavant, burgesa basada en l'explotació del treball pagès. Jo preferiria destacar la importància cabdal de l'època de Jaume I, que —tot i que en la historiografia catalana queda al marge del tema de la «feudalització», excepte en el que té a veure amb el fet que el model s'estén cap als territoris acabats de conquerir— em sembla de vital transcendència per a la sistematització i formalització del règim senyorial. El que dóna forma i estructura a aquesta sistematització és el desenvolupament d'una jurisprudència —lleis, procediments, tractats legals, formes legals en la documentació— que codificava els drets dels senyors sobre els pagesos i, en fer-ho, distingia què feia els pagesos lliures o dependents tot donant coherència al que havia estat una progressió més *ad hoc* de les relacions senyors-tinents. El període està emmarcat per dues lleis que corresponen, més o menys, al regnat de Jaume I: la sanció al dret senyorial de maltractar els pagesos (el que després s'anomenaria *ius maletractandi*) a les Corts de Cervera de l'any 1202 i la promulgació de la constitució «En les terres o locs», a les Corts de Barcelona de 1283, que distingia els pagesos no lliures com aquells que havien de pagar una redempció per tal d'abandonar la terra a la qual estaven lligats. Durant el llarg regnat de Jaume I, les formes legals de la servitud van esdevenir d'ús comú en documents en què els pagesos pagaven multes de redempció per tal de ser lliures per a canviar de senyor o reconeixien que pertanyien a un senyor o esdevenien serfs dependents d'un senyor. Els «mals usos» van acabar essent, per habituals, la prova de l'estatus de no-llibertat i de dependència servil, i aquestes exaccions senyorials sobre l'herència, matrimoni o d'altres esdeveniments van tendir a modificar el lligam entre senyors i pagesos. Aquests costums, com el seu nom col·lectiu constata, eren considerats abusius, però estaven institucionalitzats; eren dolents però consuetudinaris.

No em vull limitar a repetir allò que ja he plantejat anteriorment. El càstig per una llarga vida professional apareix quan hom es troba tornant a exposar afirmacions ja exposades; tanmateix, vull establir la transcendència del dret i dels desenvolupaments legals en la història social, no com a oposició a les forces econòmiques i socials, sinó com els seus acompanyants. En treballs anteriors, he intentat demostrar que les formulacions dels juristes i els seus intents d'imposar ordre en un seguit de pràctiques diverses havien tingut conseqüències.²¹ Des del principi, els especialistes en dret van presentar la Catalunya Vella com un territori en el qual els pagesos estaven més sotmesos a unes condicions més severes de dominació senyorial que no pas als costums, relativament lliures, de la Catalunya Nova i de més enllà. Les codificacions de costums feudals i els comentaris legals no tan sols legitimaven pràctiques socials ja establertes com ara la servitud, sinó que el mateix fet de formalitzar la llei per definir el criteri de la llibertat o de la no-llibertat va permetre un funcionament més fluid del sistema feudal, així com també va permetre superar els infinitament diversos contractes entre senyors i pagesos per convertir-se en una pràctica legal identificada arreu d'un extens territori i dirigida per unes estructures administratives centralitzades. El resultat va ser un feudalisme reforçat per l'Estat més que no pas una usurpació aristocràtica; una violència sancionada per l'Estat més que no pas terrorisme senyorial espontani. Això no vol dir que el «feudalisme» es limités a la Catalunya Vella ni que tots els intents d'assaig amb les extraccions s'instituïssin a València o a les illes Balears. I enca-

21. Especialment a Paul FREEDMAN, «Catalan Lawyers and the Origins of Serfdom», *Mediaeval Studies*, núm. 48 (1986), p. 288-314 (traducció catalana: «Juristes catalans i els orígens de la servitud», a Paul FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Barcelona, Edicions 62, 1988, p. 147-187).

ra menys que el dret funcionés autònomament, sinó que, més aviat, tant reflecteix com afavoreix el canvi social i, en aquest cas específic, la servitud dels pagesos.

Un detallat i suggestiu estudi sobre Pere Albert, el principal especialista en dret durant el regnat de Jaume I, fet per Elisabet Ferran i Planas i publicat l'any 2006, ofereix l'oportunitat de tornar a plantejar aquest tema.²² Ferran i Planas analitza atentament el text de les *Commemoracions* de Pere Albert i reconstrueix la vida del seu autor a partir de documents contemporanis que demostren la seva estreta relació amb Jaume I i que permeten entendre millor el seu paper com a partidari del poder reial i no sols com a codificador de costums. Pere Albert havia estat educat a Bolonya i estava familiaritzat amb el dret romà.²³ Coneixia la feina de juristes europeus, especialment la de l'italià Martino da Fano i la del burgundi Jean de Blanot, gràcies als quals va copsar la transcendència del *Libri feudorum* italià del segle XII. Així, doncs, Pere Albert va prendre part en l'esforç per entendre els costums feudals i per reconciliar-los amb el dret romà. Martino da Fano (que va escriure entre 1229 i 1234) va destacar la necessitat de la llei de diferir al costum, segons la fórmula *pacta servanda sunt*, però va anar més enllà i no solament es va limitar a enaltir el costum, sinó que va reconciliar intel·lectualment les categories i les regles del dret romà amb les pràctiques de l'homenatge servil a Itàlia.²⁴

Les *Commemoracions* de Pere Albert no són un comentari dels *Usatges* de Barcelona, sinó que suposen una dissertació sintètica dels problemes provocats per l'evolució de la societat i per l'aplicació de lleis consuetudinàries. Als manuscrits, les *Commemoracions* solen titular-se *Costums de Catalunya entre senyors i vassalls*. El llibre presenta la societat feudal com un sistema amb un conjunt de normes complex però coherent. Pere Albert se sotmet al costum en aquells casos en què li sembla justificat pel seu ús al llarg del temps i per la seva utilitat social, especialment en allò que té a veure amb la servitud. A les *Commemoracions* 33, reconeix que el dret romà no proporciona els mitjans per tal de renunciar a la pròpia llibertat tot posant-se sota el control d'un altre mitjançant un homenatge, però com que aquesta pràctica feia temps que es duia a terme a Catalunya, creu que s'ha de prendre com si tingués la força de la llei, repetint l'afirmació de Martino da Fano: «Cor les convinences la en ús deuen ésser servades per dret.»²⁵ Sens dubte el que ha passat com a costum immemorial està sotmès, de fet, a canvis i a manipulacions, de manera que establir un brusc contrast entre el costum, per una banda, i el dret feudal romà o europeu, per l'altra, és erroni.²⁶

22. Elisabet FERRAN I PLANAS, *El jurista Pere Albert i les «Commemoracions»*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

23. Pel que fa a la recepció del dret feudal comú (*ius comú feudal*) a Catalunya, vegeu Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «La recepción del derecho feudal común en Cataluña, 1211-1320. La alienación del feudo sin el consentimiento del señor», *Glossae*, núm. 4, p. 9-145. Pel que fa a la recepció del dret romà (*ius commune*), vegeu Josep M. FONT I RIUS, «La recepción del derecho romano en la Península Ibérica durante la Edad Media», *Recueil de mémoires et travaux publiés par la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Anciens Pays de Droit Écrit*, núm. 6 (1966), p. 85-104, i els treballs d'Aquilino Iglesia Ferreirós a la revista *Initium* (des de 1996) i als volums *El dret comú i Catalunya* en què es publiquen les actes dels simposis celebrats anualment des de l'any 1991.

24. Carmelo E. TAVILLA, *Homo alterius: i rapporti di dipendenza personale nella dottrina del ducento. Il trattato de homiciis di Martino da Fano*, Nàpols, Edizioni Scientifiche Italiane, 1993, p. 29, i la seva edició de l'obra de Martino, p. 243, al començament: «Primo igitur videamus qualiter quis alterius homo fiat [...]. Sed quero nunquid consonent iura nostra. Et videtur quod sic, quia pacta servanda sunt [...]», una teoria defensada fonamentalment en la seva anàlisi. Vegeu també Elisabet FERRAN I PLANAS, *El jurista Pere Albert...*, p. 177-183. Pel que fa al dret romà i la servitud, vegeu Emanuelle CONTE, *Servi medievali: dinamiche del diritto comune*, Roma, Viella, 1996. Sobre Martino da Fano i Jean de Blanot, Gérard GIORDANENGO, «Les feudistes (XIIe-XVe s.)», a *El dret comú i Catalunya: Actes del Segon Simposi Internacional, Barcelona, 31 maig-1 juny de 1991*, Barcelona, Fundació Noguera, 1992, p. 101-102 i 110.

25. Elisabet FERRAN I PLANAS, *El jurista Pere Albert...*, p. 196-199.

26. Aspecte remarcat per Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «La recepción del derecho feudal común en Cataluña, 1211-1320...», *Glossae*, núm. 4, p. 79. Pel que fa al conflicte entre els costums catalans i el dret romà, vegeu Martino SEMERARO,

Aquesta part del treball de Pere Albert pot resultar una mica desconcertant per al lector modern perquè sembla que estigui parlant de dues menes del que podríem considerar lligams feudals: els que hi ha entre el senyor i el vassall i els que hi ha entre el senyor i el serf. De cap manera és així perquè el mateix Pere Albert ho confongués, sinó perquè senzillament eren aspectes complementaris del feudalisme. Un dels objectius de l'erudició i la reflexió legal era aclarir, i a més a més distingir, els lligams nobles dels servils que apareixien units als Usatges. L'usatge «Qui solidus» establí el significat de *solidus* (soliu) com a fidelitat cap a un senyor per sobre de tot.²⁷ Pere Albert destacava la transcendència de la paraula *solidus* (el que en d'altres llocs podria ser *ligius* o *legius*), que constituïa un estadi més elevat de fidelitat que s'imposava per sobre d'altres pactes. Un vassall podia deure fidelitat a diversos senyors, però només podia ser *homo solidus* (home soliu) d'un únic senyor. L'home soliu està sotmès a la jurisdicció del seu senyor i hi està lligat per una relació privada; l'*homo non solidus* només té un contracte sobre un feu amb el senyor.²⁸ A més a més, Pere Albert distingeix dues classes d'*homines solidi*: els que són cavallers i els que són pagesos. El lligam amb el senyor no es transmet als hereus dels cavallers, però sí que s'aplica als descendents d'alguns pagesos. Per indicar quins són els pagesos afectats cal un tercer contrast, el que hi ha entre la condició dels pagesos de la Catalunya Vella en contraposició a la Nova. A la Catalunya Vella, els pagesos (la paraula llatina utilitzada és *rustici*, i més endavant se'ls descriurà com a *homines solidi qui non sunt milites*) estaven tan lligats al seu senyor que no eren lliures d'abandonar les seves tinences llevat que paguessin una multa de redempció i tampoc no es podien casar sense l'autorització del senyor.²⁹ El dret serveix per a distingir i qualsevol norma legal i qualsevol excepció a la norma ha d'identificar aquells que comprèn. Hi ha dos tipus de relacions entre els senyors i els sotmesos: *homines solidi* i *homines non solidi*. Dins la categoria d'*homines solidi* hi ha inclosos tant cavallers com pagesos, però el seu grau de sotmetiment no és el mateix i, a més, hi ha una diferència addicional entre la pagesia que viu a la Catalunya Vella i la que viu a la Nova.

Totes aquestes distincions es presenten com a costum, com si el compilador del tractat només deixés constància de la realitat. Efectivament, i com assenyala Ferran i Planas, les *Commemoracions* no es van plantejar com una exegesi de problemes legals (*quaestiones*) a l'estil de Martino da Fano o Jean de Blanot, sinó de manera imperativa: com una posada per escrit del que està sancionat i decretat a Catalunya i no pas com una discussió d'erudits sobre interpretacions alternatives.³⁰ Tanmateix, i com Ferran i Planas remarca reiteradament (i de fet és una de les aportacions més interessants del seu llibre), Pere Albert es va dedicar a fer molt més que un mer recull de costums universalment reconeguts. El mateix fet de la codificació, el fet de posar per escrit les que fins llavors eren pràctiques (suposadament) consuetudinàries, les sacralitza, els dóna autoritat a ulls dels jutges, dels altres oficials estatals i de tots els qui, en general, dirigien la societat. L'establiment d'un text autoritzat també simplifica i centralitza les variants i els costums locals. La identificació innovadora que fa Pere Albert dels diferents tipus de lligams dels pagesos als senyors a la Catalunya Vella en oposició a la Nova mar-

«Quaestiones ineditae di giuristi catalani nel manoscritto E.I.10 della Biblioteca dell'Escorial», *Initium*, núm. 2 (1997), p. 651-653.

27. *Usatges de Barcelona: El Codi a mitjan segle XII*, ed. a cura de Joan Bastardas, Barcelona, Fundació Noguera, 1984, p. 78: «QUI SOLIDUS est de seniore obtime debet illi seruire uel secundum posse uel secundum illorum conuentionem; et senior debet eum habere contra cunctos et nullus contra eum. Propterea nullus debet facere solidantiam nisi ad unum solum seniore, nisi concesserit ei senior cuius primum solidus fuerit.»

28. Pere Albert, *Comm.* 43. Vegeu Elisabet FERRAN I PLANAS, *El jurista Pere Albert...*, p. 176-177.

29. Pere Albert, *Comm.* 35.

30. Elisabet FERRAN I PLANAS, *El jurista Pere Albert...*, p. 182.

ca una diferència, però, al mateix temps, comporta una simplificació radical. No va ser el primer a afirmar que hi havia diferents tipus de tinençes pageses a una banda i a l'altra del Llobregat, però sí que va ser el primer a codificar aquesta distinció.³¹ En certa manera, pot ésser una definició arbitrària, però això no obstant té conseqüències posteriors.

El que és insòlit és que per sobre dels altres costums feudals de Catalunya, i tal com es desprèn del subtítol del treball, Pere Albert es proposa descriure costums vigents a tot Catalunya. D'altra banda, la simplificació és òbvia si tenim present la veritable complexitat de les ordenacions de les tinençes i les seves conseqüències en l'estatus. La realitat és que valls, tipus de senyors o comarques diferents tenien diferents costums (o, més ben dit, «pràctiques», perquè «costums» transmet una imatge massa rígida) i imposaven exigències discrepants als pagesos. Alguns aspectes de la servitud no eren del tot desconeguts a la Catalunya Nova, però, en realitat, tampoc tots els pagesos de la Catalunya Vella no eren remences.³²

Tot i el gran prestigi de què van gaudir les *Commemoracions*, el treball, per ell mateix, no va portar cap a una rigorosa separació de la tinença pagesa i l'estatus personal entre les dues Catalunyes. Ni tampoc va ser precís com una fotografia d'allò que de fet succeïa en el període que va de 1250 a 1270 en què va ser escrit. Els tractats legals tenen fama de ser unes guies poc serioses de la veritable sociologia d'un període concret perquè són simplificacions i classificacions i no pas descripcions. Són més programàtics que no pas científicament objectius, presenten els desigs dels juristes per una determinada imatge de l'ordre social. Tanmateix són uns indicadors excel·lents de les actituds i les polítiques dels qui tenen el poder, els qui tenen la capacitat de transformar les relacions socials i econòmiques d'acord amb llurs interessos, tot presentant aquests interessos com a consagrats per una llarga tradició.

En les *Commemoracions*, la millora del benefici senyorial respecte als pagesos és reconeguda fins i tot i malgrat les doctrines jurídiques romanes, tal com hem vist. L'homenatge servil, mitjançant el qual un pagès entrava en una dependència transmesa hereditàriament, no està d'acord amb la manera com, segons el dret romà, un home lliure esdevenia *servus* d'un altre. Hi ha una anomalia implícita perquè, mentre que l'esclavitud romana estava molt ben definida, el pagès català medieval no era un esclau, sinó que, fins a un cert punt, tenia llibertat, augmentant així la incompatibilitat amb les premisses i figures del dret romà. Tanmateix Pere Albert conclou que, tot i que aquest tipus d'homenatge servil no està conforme amb el dret romà escrit, és una característica comuna del dret català (és a dir, del costum), i per això s'ha de considerar com a llei i ha de ser mantingut per una llei formal en els contractes en vigor.³³ Joan de Socarrats, en comentar les *Commemoracions* durant la guerra civil catalana del segle xv, admetia que els indicadors més evidents de la servitud, els mals usos, violaven

31. L'any 1215, el monestir de Sant Llorenç del Munt va reclamar que un tinent era d'estatus servil basant-se en el fet que «pel costum de molts anys» els tinentes de la banda est del Llobregat eren serfs, Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals, perg. Sant Llorenç del Munt, núm. 396, ed. Paul FREEDMAN, «The Llobregat as a Frontier in the Thirteenth Century», a *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1991, p. 118.

32. Paul FREEDMAN, «La condition des paysans dans un village catalan du XIIIe siècle», *Annales du Midi*, núm. 94 (1982), p. 231-244; Agustí ALTISENT, «Per a la història de Senan (1129-1264)», *Aplec de treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà*, núm. 3 (1981), p. 155-195; Agustí ALTISENT, «Un poble de la Catalunya Nova: L'Espluga de Francolí de 1079 a 1200», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 3 (1966), p. 131-212, sobretot p. 205-206.

33. *Com.* 33 (versió llatina a Joan de SOCARRATS, *In tractatum Petri Alberti canonicis Barchinonensis de consuetudinibus Cathalonie inter dominos et vassallos ac nonnullis alliis, quae Commemoraciones Petri Alberti appellantur*, Barcelona, Iohannes Gordiola, 1551, p. 324-325): el paràgraf conclou: «Et quamuis illud homagium introductum non sit de iure Romano civili scripto, introductum tamen est usu diuturno Cathalonie, qui legem imitatur, et ideo legibus adiuvatur, et defenditur: quia pactiones licite custodiendae sunt.»

la llibertat natural, però com que la servitud havia estat introduïda legalment a través de l'ús i del costum, no tan sols era vàlida, sinó que podia derogar la llei natural.³⁴ Pere Albert no considera els mals usos com a tals, sinó que, més aviat, creu que l'homenatge servil, el lligam a la terra i l'exigència de la redempció per a la llibertat són el nexce de la privació de la llibertat pagesa. Socarrats i altres juristes dels segles XIV i XV van concloure a partir del tractat de Pere Albert que, pel que fa a la servitud, el costum català és de difícil justificació d'acord amb el dret romà, la llei natural o fins i tot les principals tendències del dret català (motiu que explica que aquestes impositcions senyorials es consideressin mals usos). Amb tot, els juristes van desenvolupar arguments per tal de justificar per què s'havien de protegir aquestes lleis i, al mateix temps, també hi van trobar justificacions històriques certament enginyoses.³⁵

Des de llavors, després del regnat de Jaume I, la immunitat senyorial davant la intervenció reial pel que tenia a veure amb els seus pagesos era l'indicador de la servitud. A la Catalunya Vella, la terra dels remences, els drets senyorials —els privats més que no pas els contractuals— s'interpretaven com a territorials i jurisdiccionals. El símbol de la immunitat senyorial va ser ratificat amb força lícita: el dret a infligir violència injustament i sense ser-ne responsable davant l'Estat. Les limitacions a la capacitat del rei per a reclamar la jurisdicció van ser promulgades a les Corts de Cervera de 1202, quan una classe de pagesos va ser considerada tan sotmesa a llurs senyors que no podia denunciar el maltractament rebut als tribunals públics.³⁶ En els escrits dels juristes del segle XIV, des dels de Bertran de Seva, els mals usos van acabar designant la servitud. Bertran descrivia el pagès servil de la Catalunya Vella com el que estava sotmès a eixorquia, intestia, cugucia, així com a la redempció.³⁷ El dret o la capacitat dels senyors per a actuar injustament és el dret per a infligir allò que es considera un perjudici, un tipus de violència.

Naturalment, en temps de Jaume I la violència no suposava una novetat com a tàctica senyorial o com a demostració de la senyoria, de manera simbòlica (al mateix temps que pràctica). Tots els historiadors que han treballat sobre la feudalització als segles XI i XII han destacat l'onada de violència senyorial que denota dramàticament el desafiament al comte i la intimidació a una pagesia, abans lliure. La importància de la llei es troba en la *legitimació* de la violència, més que no pas en el reconeixement oficial d'una situació ja existent. Promulgacions com ara la de les Corts de Cervera l'any 1202 i declaracions i opinions legals sobre els drets dels senyors per infligir coaccions injustes defineixen la servitud des del punt de vista de la senyoria arbitrària i així es perpetua el que podria haver estat *ad hoc* o una varietat de situacions. Això no vol dir que, en realitat, el dret de maltractar (en oposició als mals usos) fos exercit àmpliament i, menys encara, contínuament. Servia com una mena de màxim teòric o com a símbol de la senyoria. La veritable violència, la constituïa l'extorsió de la riquesa de la pagesia a través de recaptacions i exaccions, de les quals els mals usos tenien la importància simbòlica més gran, però no eren els únics mitjans d'extracció. Tenien una veritable importància econòmica, però el seu nom indicava una resistència que va requerir la coerció i, per això, servien com un indicador gràfic de la capacitat del senyor per a infligir la seva voluntat.

El dret no és necessàriament ni en tots els casos només un instrument dels interessos dels qui manen. Edward P. Thompson ha mostrat com, a l'Anglaterra del segle XVIII, el dret era, al mateix

34. Joan de SOCARRATS, *In tractatum...*, p. 503.

35. Paul FREEDMAN, «Catalan Lawyers and the Origins of Serfdom», *Mediaeval Studies*, núm. 48.

36. Paul FREEDMAN, «El "ius malectrandi" català», a Paul FREEDMAN, *Assaig d'història...*, p. 107-129.

37. Paul FREEDMAN, «Catalan Lawyers and the Origins of Serfdom», *Mediaeval Studies*, núm. 48, p. 313.

temps que l'instrument de l'opressió, una eina de canvi social.³⁸ Els juristes catalans de la baixa edat mitjana mostraven més malestar que no pas Pere Albert, fins al punt que Tomàs Mieres, a mitjan segle xv, va negar que el sens dubte injust dret de maltractar pogués invalidar la llei divina que prohibeix aquesta mena de maltractaments.³⁹ En un altre lloc he tractat d'assenyalar com aquestes discrepàncies van ser utilitzades pels defensors dels pagesos revoltats del segle xv.⁴⁰

En el període que ens interessa, el llarg regnat de Jaume I, el poder de l'aristocràcia no estava totalment congelat en un perfecte estat després de dos segles de feudalització. Com he intentat suggerir, encara hi havia un perceptible procés de feudalització en la feina de Pere Albert i en el desenvolupament de documents que podrien servir per a simbolitzar la condició servil. No solament eren raons fonamentals, sinó que formaven part de la construcció del canvi social que estava en marxa. La situació del camp baixmedieval, objecte de nous i importants estudis de Rosa Lluch, entre d'altres, es va bastir no solament sobre l'afirmació de l'aristocràcia del segle xi o la coerció dels pagesos que es va perllongar durant el segle xii (com en tenim memòria per les seves queixes), sinó que l'extensió de la institució i la regularització dels mals usos i d'altres indicadors de la submissió es van codificar, estendre i regularitzar al llarg del segle xiii.⁴¹

El dinamisme i l'expansió del camp durant el segle xiii es veu més clarament en l'assentament als territoris conquerits per Jaume I, tot i que, durant aquest període, el sistema agrari d'explotació als països catalans es va articular en moltes direccions. Formava part d'un procés de feudalització de llarga durada i va ser tan influent que personalment sostindria que la visió historiogràfica actual del feudalisme prové, en certa manera, del punt de vista dels advocats dels segles xiii i xiv. Utilitzem «feudalisme» per a referir-nos tant a les relacions militars entre senyors i vassalls (per tant, a la militarització de la societat, a l'augment del poder aristocràtic a costa de l'autoritat central) com a les relacions senyoriales entre senyors i pagesos. No són el mateix, ni tan sols són aspectes de la mateixa força. Sens dubte, la dominació social exigeix explotació: algú ha de pagar o produir recursos econòmics per tal que una elit militar els gastí. Amb tot, a l'edat mitjana era ben possible que hi hagués una organització militar basada en una línia de vassalls i senyors, però sense servitud pagesa (com a Terra Santa), o uns castells i una aristocràcia la riquesa dels quals provenia més de les ciutats que no pas del camp (tal com succeïa a llocs d'Alemanya o Itàlia), o tenir el control sobre una terra de la qual s'extreia menys del que proporcionava la servitud (cas del Lenguadoc). La servitud estava estesa per l'Europa medieval, però amb diverses variants. El cas català no tan sols és exemple d'un procés universal a partir de convulsions concretes, sinó, més aviat, un conjunt d'esdeveniments i institucions diferenciats. Durant el segle xiii, el que sembla que travessa fronteres és la ciència legal i amb ella la combinació del dret senyorial (sancionat pel costum, una relació bàsicament privada) i un règim

38. Edward P. THOMPSON, *Whigs and Hunters: The Origins of the Black Act*, Nova York, Penguin Books, 1975, p. 245-261.

39. Tomàs MIERES, *Apparatus super constitutionibus curiarum generalium Cathaloniae*, vol. 2, Barcelona, Sebastiani a Cormellas, 1621, p. 513: «Rex etiam cum tota curia non potuit, neque potest facere legem inquam contra legem Dei, quae si facta foret, non valeret; nec esset lex, quia oportet, quod lex sit iusta et rationabilis.» Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, «El concepto de dret comú en Mieres», *Initium*, núm. 4 (1999), p. 221-222, ha assenyalat l'error habitual, que jo també vaig cometre, d'assumir que Mieres va concloure l'*Apparatus* l'any 1439. Tal com mostra Iglesia Ferreirós (p. 221-263), es va escriure entre 1439 i 1445 o fins i tot més tard.

40. Paul FREEDMAN, *The Origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, p. 220-223 (traducció catalana: *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Medieval*, Vic, Eumo, 1993).

41. Rosa LLUCH BRAMON, *Els remences: la senyoria de l'Almoïna de Girona als segles xiv i xv*, Girona, Associació d'Història Rural i Universitat de Girona, 2005; Gerard CARCELLER I BARRABEIG, *La Baronia de Queralt al segle xv: Organització del territori i gestió econòmica d'un espai feudal*, Montblanc, Consell Comarcal de la Conca de Barberà, 1998.

feudal regulat per normes escrites com ara els Usatges i les *Commemoracions*.⁴² Durant el llarg regnat de Jaume I, es van definir el dret dels feus i les relacions entre senyors i aquells que en depenien, tant cavallers com pagesos. Percebem el món medieval a través dels prismes que ens van preparar els juristes i tots aquells que redactaven els documents en els quals ens recolzem per entendre el funcionament del sistema feudal.

42. Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «La recepción del derecho feudal común en Cataluña, 1211-1320...», *Glossae*, núm. 4, p. 21-22; Elisabet FERRAN I PLANAS, *El jurista Pere Albert...*, p. 30.